

REDDİYE

(رَدِّيَّة)

Bir inanç veya düşünceye karşı çıkıp delil ve dayanaklarını çürütmek amacıyla kaleme alınan eserlerin genel adı.

Sözlükte “kabul etmemek, geri çevirmek; karşılık vermek; vazgeçirmek” mânalarına gelen *redd* kökünden Osmanlı Türkçesi’nde türetilmiş bir isimdir. Red kökünün Kur’an’da ve hadislerdeki anlamlarının hepsi menfi olmayıp “bir soruyu cevaplandırmak, selâmı alıp karşılığını vermek” gibi bir muhtevası da vardır (*Lisânü’l-‘Arab*, “rdd” md.). Reddiyeler, özellikle II-IV. (VIII-X.) yüzyıllarda “Kitâbü’r-Redd ‘alâ ...” şeklinde adlandırılmış olmakla birlikte bir inanç ve düşünceye karşı cevap vermeyi kastederek “Kitâb ‘alâ ...” ibaresiyle başlayan isimlere de rastlanmaktadır (İbnü’n-Nedîm, *Fihrist*, s. 132-133). Bazı reddiyeler *nakz* (bozmak, çürütmek) kelimesiyle adlandırılmıştır. Reddiyelere, bir eser için yazılmışsa “Nakzu Kitâbi İbnî’r-Râvendî fi ...”, bir şahsın görüşlerine karşı yazılmışsa *Kitâbü’n-Nakz ‘ale’r-Râzî fi’l-‘ilmi’l-ilâhî* vb. şekilde isim verilmiştir (a.g.e., *Fihrist*, s. 159-160). Öte yandan *Hayyât’ın Kitâbü’l-İntişâr ve’r-red ‘ale’bni’r-Râvendî el-Mülhîd ve Eş’arî’nin Kitâbü’l-Lüma’ fi’r-red ‘alâ ehli’z-zeyğ ve’l-bida’* adlı eserlerinde görüldüğü gibi red kelimesi bir başka kelimeden sonra gelebilir. Hatta İbn Teymiyye’nin *el-Cevâbü’s-şâhih li-men beddele dîne’l-Mesih*, İbn Kayyim el-Cevziyye’nin *Hidâyetü’l-hayârâ fi ecvibe ti’l-yehûd ve’n-naşârâ* ve Rahmetullah el-Hindî’nin *İzhârü’l-hak* adlı kitaplarında olduğu gibi eser isminde red kelimesi geçmeyebilir. İslâm tarihinde reddiye yazma geleneği, Hz. Peygamber’in vefatından sonra müslümanlar arasında ortaya çıkan görüş ayrılıklarıyla başlamış, bu ihtilâflara dayalı mezhep ve fırkaların oluşumuyla yaygınlık kazanmıştır. Hulefâ-yi Râşidîn döneminden itibaren hızla genişleyen fetihler neticesinde çeşitli inanç ve felsefelere bağlı toplumlar İslâm dünyası içinde yer alınca her iki tarafın âlimleri birbirlerinin inançlarını eleştirmiş ve reddiyeler telif etmiştir. İslâm toplumunda ilimlerin tedvini ve gelişmesiyle ilmi konularda da çeşitli reddiyeler kaleme alınmıştır.

İslâm Mezheplerine Yönelik Reddiyeler. Kaderiyye-Cebriyye-Cehmiyye. *Şâhih-i Müslim*’de kaydedildiğine göre (‘İmân’, 1) ashap döneminin sonlarına doğru ka-

der konusu üzerine düşünölmeye başlanmış, Cemel ve Sıffin savaşlarının ardından bu savaşların kaderle ilgisi etrafında tartışmalara girilmiştir. Hâkim anlayış olayları ilâhî takdire bağlarken Gaylân ed-Dımaşki ve Ma’bed el-Cühenî’nin öncülüğünde Kaderiyye fırkası bunu reddedip özellikle kötü fiilleri insan iradesine dayandırmıştır. Hasan-ı Basrî, insan iradesini ve dolayısıyla sorumluluğunu ortadan kaldırmaya varan kader anlayışını Emevî Halifesi Abdülmelik b. Mervân’ın sorularına cevap olarak yazdığı *Risâle fi’l-kader*’inde reddetmiştir. Bu risâle çeşitli eserler içinde yayımlanmıştır (nşr. Muhammed Amâre, *Resâ’ilü’l-‘adl ve’t-tevhîd*, Kahire 1971, I, 81-93; Mâcid Fahrî, *el-Fikrû’l-ahlâki el-‘Arabî*, Beyrut 1978, I, 17-28). Başta ashabın ileri gelenleri olmak üzere Selef yöntemini benimseyenler Kaderiyye’nin karşısında yer almış; Hz. Ali, Abdullah b. Abbas, Abdullah b. Ömer, Câbir b. Abdullah, Ebû Hüreyre, Enes b. Mâlik gibi sahâbîler bu mezhepten uzak olduklarını bildirmişlerdir. Abdullah b. Ömer, bu anlayıştaki kimselerin ilâhî kaderi kabul etmedikçe Uhud dağı kadar sadaka verseler bile Allah nezdinde kabul edilmeyeceğini belirtmiştir (Müslim, “İmân”, 1).

Ca’d b. Dirhem ile Cehm b. Safvân katı bir kadcerciliğe dayanan görüşler ortaya koyarak cebre taraftar toplamış ve Cehmiyye fırkasının doğmasına yol açmıştır. Cebir görüşü, itikadî ve fikrî bir hareket olarak ortaya çıktı. I. (VII.) yüzyılın ilk yarısından itibaren tenkit edilmiştir. İlk defa Hz. Ömer, Hz. Ali, Abdullah b. Abbas gibi sahâbîler tarafından başlatılan, daha sonra Hasan-ı Basrî’nin sürdürdüğü eleştirilerde Allah’ın, kullarını buyruklarına karşı gelmeye zorlamadığı, yaratıcı hakkında bu tür inançları beslemenin yanlış olduğu belirtilmiştir (*Risâle fi’l-kader*, I, 83, 85). Kaynaklar, II. (VIII.) yüzyılın başlarından itibaren cebir veya kader konusunda yazılan çok sayıda eserin adını zikreder. Tesbit edilebildiği kadarıyla Hasan-ı Basrî’nin risâlesi bunların ilki olmakla beraber Ebû Hanîfe’nin, Mukâtil b. Süleyman’ın ve İbrâhim b. İshak el-İbâzî’nin *er-Red ‘ale’l-Kaderiyye* adlı eserleri (İbnü’n-Nedîm, s. 227, 234, 256), Şii âlimlerinden Zürrâ b. A’yün’ün *el-İstîâtâ ve’l-cebr*’i, Hişâm b. Hakem’in *el-Cebr ve’l-kader*’i (*İzâhu’l-meknûn*, II, 266, 285), Mu’tezile’den Amr b. Ubeyd’in *er-Red ‘ale’l-Kaderiyye*’si, Ebû Bekir el-Esammî’nin *er-Red ‘ale’l-Müc-bire*’si, Ebû’l-Hüzeyl el-Allâf’ın *er-Red ‘ale’l-Kaderiyye ve’l-Müc-bire*’si, Bişr b. Mu’temir’in *el-Va’id ‘ale’l-Müc-bire*’si kay-

naklarda adı geçen (İbnü’n-Nedîm, s. 203-215), fakat günümüze ulaştığı bilinmeyen eserlerdir. Kâsım er-Ressî’nin *er-Red ‘ale’l-Müc-bire*’si, Şerîf el-Murtazâ’nın *İnkâzû’l-beşer mine’l-cebr ve’l-kader*’i, Hâdî-İlêl-hak Yahyâ b. Hüseyin’in *er-Red ‘ale’l-Müc-bire ve’l-Kaderiyye*’si *Resâ’ilü’l-‘adl ve’t-tevhîd* adlı kitap içinde yayımlanmıştır (nşr. Muhammed Amâre, I-II, Kahire 1971). Gazzâlî’nin *Risâletü’l-cebr’l-mütevassıfı* (Süleymaniye Ktp., Fâtih, nr. 5391), Fahreddin er-Râzî’nin *Risâle fi’l-cebr ve’l-kader*’i (Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 1278), Muhyiddin İbnü’l-Arabî’nin *Şümûsü’l-fikeri’l-münkız min zu-lümâtü’l-cebr ve’l-kader*’i (Süleymaniye Ktp., Hamidiye, nr. 1440), Nasîrüddîn-i Tûsî’nin *Risâle fi’l-cebr ve’l-kader*’i (Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 3570), M. Zâhid Kevserî’nin *el-İstibşâr fi’t-tahaddüs ‘ani’l-cebr ve’l-ihtiyâr* (Kahire 1370) ve Mustafa Sabri Efendi’nin *Mevkûfû’l-beşer tahtê sultânî’l-kader*’i de (Kahire 1352) cebir ve kader görüşlerini tartışan eserlerdendir.

İslâm toplumunda kader ve irade konusıyla bağlantılı olarak Allah’ın zâtı ile sıfatları arasındaki münasebet tartışılmış ve reddiyelere konu olmuştur. Bu alanda ortaya çıkan fikir hareketleri Allah’a sıfat nisbet edilmesi ve tevhidin korunması biçiminde iki noktada belirginleşmiştir. Bunların birincisinde itidalin muhafaza edilememesi teşbih (Allah’ı yaratılmışlara benzetme), ikincisinde ise ta’tîl (ilâhî zâtı sıfatlardan tecrit etme) sonucuna götürür. Bu husustaki ilk aşırı düşüncelerin, II. (VIII.) yüzyılın başlarında yabancı din ve fikir akımlarıyla mücadele eden Ca’d b. Dirhem ile Cehm b. Safvân tarafından ta’tîl görüşünün ileri sürülmesiyle başlamış olduğu söylenebilir. Ca’d b. Dirhem tenzihe dayanan tevhid ilkesine ağırlık verip Allah’ın haricte (zihin dışında) sıfatlarının bulunmadığını, naslarda O’na nisbet edilen “yed, vech, ayn” gibi kavramların zâhirî mânalarından farklı şekilde yorumlanması gerektiğini belirtmiştir. Ca’d’ın görüşleri Cehm b. Safvân, Vâsıl b. Atâ, Amr b. Ubeyd ve diğer bazı Mu’tezile âlimlerince benimsenmiştir. Teşbihten kaçınmak amacıyla Allah’a vücûd sıfatı bile atfetmeyen Cehm b. Safvân ehl-i hadîs tarafından tekfir edilmiş ve bazı Mu’tezilîler’ce sapık olarak nitelendirilmiştir (Hayyât, s. 92). Buna karşılık Selefîyye naslarda yer alan bütün sıfatları Allah’a nisbet etmiştir. Cehmiyye’nin başta ta’tîl telakkisi olmak üzere farklı görüşleri çeşitli akaid ve kelâm kitaplarıyla “mîl ve nihâl” türü eserlerde eleştirildiği gibi

bu konuda müstakil reddiyeler de yazılmıştır. Ahmed b. Hanbel'in *er-Red 'ale'z-zenâdika ve'l-Cehmiyye*, Buhârî'nin *Halku ef'âli'l-'ibâd*, Osman b. Saïd ed-Dârimî'nin *er-Red 'ale'l-Cehmiyye* (üç kitap: nşr. Ali Sâmî en-Neşşâr – Ammâr et-Tâlibî, *'Akâ'idü's-selef* içinde, Iskenderiye 1971), İbn Kuteybe'nin *el-İhtilâf fi'l-lafz ve'r-red 'ale'l-Cehmiyye ve'l-Müşebbihe* (nşr. M. Zâhid Kevserî, Kahire 1349), İbn Ebû Hâtim er-Râzî'nin *er-Red 'ale'l-Cehmiyye*, İbn Kayyim el-Cevziyye'nin *İctimâ'u'l-cüyûşil-İslâmiyye 'alâ gazvi'l-Mu'aṭṭıla ve'l-Cehmiyye* (Beyrut 1404/1984) ve Cemâleddin el-Kâsimî'nin *Târîhu'l-Cehmiyye ve'l-Mu'tezile* (Sayda 1320; Kahire 1321; Beyrut 1981) adlı çalışmaları bunlar arasında sayılabilir.

Müşebbihe-Mücessime. İlâhî sıfatları inkâr götürecektir şekilde te'vile tâbi tutan Muattıla'ya karşılık O'na cismanî nitelikler izâfe eden Mücessime bazı kaynaklarda Müşebbihe ile eş anlamlı olarak kullanılmıştır. Kelâmcılar, haberî sıfatları nasrardaki ulûhiyyet anlayışı çerçevesinde dil kurallarına uygun biçimde te'vile tâbi tutmuşlar, Allah'a doğrudan cismaniyet izâfe eden ve haberî olarak anılan sıfatları zâhirî şekilleriyle benimseyip sonuçta tecsim düşen grupları eleştirmişlerdir. Kaynaklarda Sümâme b. Eşres, Ebû Ca'fer el-İskâfî, Câhiz ve İbn Kuteybe'ye *er-Red 'ale'l-Müşebbihe*, Ca'fer b. Mübeşşir'e *Kitâbü't-Tevhîd 'alâ eşnâfi'l-Müşebbihe ve'l-Cehmiyye ve'r-Ravâfız* adlı eserler nisbet edilmektedir (İbnü'n-Nedîm, s. 86, 206-213; ayrıca bk. MÜCESSİME).

Mu'tezile. İtikadî meselelerin yorumunda akla ve iradeye öncelik veren Mu'tezile mezhebi tevhid anlayışı gereği teşbihîten şiddetle kaçınan, fakat ta'til görüşünü de benimsemeyen orta bir yol tutmaya çalışmıştır. Mu'tezile âlimlerinin çoğunluğu Kur'an'da yer alan ilâhî sıfatları zât-ı ilâhîye nisbet etmekte tereddüt göstermemiştir. Bu âlimlerle Sünnî kelâmcılar arasında bulunan sıfat anlaşmazlığı meselesinin özünden çok şekli ve tekniği ilgilendirmektedir. Ancak ele aldıkları meselelerde mutlak hakikate ve kesin sonuçlara vardıklarına inanan Mu'tezile âlimleri, eleştiriye ve metodik şüpheyi gerektiği kadar yer vermemenin yanı sıra tevhid ilkesini zedelememek amacıyla rûyetullah ve halku'l-Kur'an gibi konularda farklı yaklaşımlarıyla kendilerine karşı yoğun bir muhalefetin oluşmasına yol açmıştır (Çelebi, s. 147-177, 254). III. (IX.) yüzyılda Kur'an ve Sünnet'e dayalı Selef inancına sahip çıkma gayretiyle daha çok reddiye türünde

bir literatür meydana getiren ehl-i hadîs Cehmiyye'den başlayarak Mu'tezile'ye karşı ilk reddiyeleri kaleme almıştır. Ahmed b. Hanbel *er-Red 'ale'z-zenâdika ve'l-Cehmiyye*'sinde "zındık" olarak tanımladığı bazı kişilerin Kur'an âyetleri için yaptıkları izah ve te'villeri reddederken (s. 53-64) Cehmiyye adıyla Mu'tezile'nin görüşlerini çürütmeye çalışmış ve onları küfürle itham etmiştir (s. 64-103). Buhârî, *Halku ef'âli'l-'ibâd* adlı eserini Muattıla'dan saydığı Cehmiyye ve Mu'tezile'nin kelâm ve irade sıfatları hakkındaki görüşlerine karşı yazmıştır. Risâlede Mu'tezile'nin halku'l-Kur'an görüşü reddedilmekte (s. 7-24), ardından kulların fiilleri konusu ele alınmaktadır (s. 25-46). Osman b. Saïd ed-Dârimî'nin *er-Red 'ale'l-Cehmiyye* ve *er-Red 'ale'l-Bişr el-Merîsî* adlı eserleri de sıfatların red veya te'vil edilmesine karşı yazılmıştır. Bilindiği kadıyla ehl-i hadîs içinde Mu'tezile âlimlerinin görüşlerini ilk defa ayrıntılı biçimde irdeleyen âlim İbn Kuteybe'dir. *el-İhtilâf fi'l-lafz ve'r-red 'ale'l-Cehmiyye ve'l-Müşebbihe*'den başka *Te'vilü muhtelifi'l-hadîs* adlı eserinde Nazzâm (s. 15-32), Ebû'l-Hüzeyl el-Allâf (s. 32-33) ve Câhiz (s. 41-42) gibi bazı Mu'tezile âlimlerinin görüşlerini eleştirmektedir.

Ehl-i hadîsin eleştirisinden yaklaşık bir asır sonra Ehl-i sünnet literatüründe Mu'tezile hakkındaki tenkitler makâlât, fırak, mîlel ve nihâl türü eserlerde yer almıştır. Eş'arî, *Maḳâlâtü'l-İslâmiyyin*'inde Mu'tezile mensuplarının ittifak ve ihtilâf ettikleri noktaları kaydederken (s. 155-278) Ebû'l-Hüseyn el-Malâtî, bid'at ehlini uyararak için yazdığı *et-Tenbîh ve'r-red*'inde Mu'tezile'yi ehl-i kiblenin muhalifi olan fırkalar içinde göstermiş, kendilerini İslâm dairesinin dışına çıkaran birçok görüşlerinin bulunduğunu ileri sürmüştür (s. 35-43). Abdülkâhir el-Bağdâdî *el-Farḳ beyne'l-fırak*'ta Mu'tezile'nin haktan ayrıldığını söylemiş, mezhep mensuplarının yirmi iki fırkaya bölündüğünü, Hâbrîyye ve Hımâriyye kollarının küfre düştüğünü, diğerlerinin bid'at ve dalâlette birleştiğini kaydetmiştir (s. 114-201). Şehfûr b. Tâhir el-İsferâyînî *et-Tebşîr fi'd-dîn* adlı eserinde Mu'tezile'ye ayrı bir bölüm ayırmıştır (s. 63-95). İbn Hazm da *el-Faṣl*'ında onlara yönelik birçok eleştiride bulunmuş (V, 57-72), Şehristânî ve Fahreddin er-Râzî herhangi bir değerlendirme yapmadan Mu'tezile'nin görüşlerini nakletmekle yetinmiştir (*el-Milel*, I, 38-72; *İtikâdât*, s. 38-45).

Mu'tezile'ye dair müstakil eserler de kaleme alınmıştır. Bunların içinde en etkili

olanlar Dirâr b. Amr, Hafs el-Ferd, İbnü'r-Râvendî ve Ebû'l-Hasan el-Eş'arî gibi Mu'tezilî iken daha sonra bu mezhepten ayrılanların çalışmalarıdır. Bu kitaplarda yer alan bilgiler çok defa itizâlî görüşlerin tesbiti için kaynak teşkil etmiştir. İbnü'n-Ne-dîm *el-Fihrist*'inde Ebû Hanîfe ve Mukâtil b. Süleyman'ın *er-Red 'ale'l-Ḳaderiyye* (s. 227, 234, 256), İbn Küllâb ve Hafs el-Ferd'in *er-Red 'ale'l-Mu'tezile* (s. 230), Hişâm b. Hakem'in *er-Red 'ale'l-Mu'tezile* ve Ebû Bekir er-Râzî'nin *el-İntikâd ve't-tahrîr 'ale'l-Mu'tezile*, *er-Red 'ale'l-Câhiz*, *er-Red 'ale'n-Nâşî* ve *er-Red 'alâ Ebi'l-Ḳâsim el-Belhî* (s. 357-358) adlı eserlerini kaydetmiştir. Ayrıca Eş'arî'nin *'Alâ Ebi'l-Hüzeyl fi ma'lûmâtillâh ve maḳdûrâtih*, *Fi'r-Red fi'l-harekât 'alâ Ebi'l-Hüzeyl*, *Naḳzu kelâmi 'Abbâd b. Süleymân*, *en-Naḳzü'l-laṭîf 'ale'l-İşkâfî* ve *Naḳzu Naḳzi Te'vili'l-edille 'ale'l-Belhî* (*Dîâ*, XI, 447); Mâtürîdî'nin *Beyânü vehmi'l-Mu'tezile*, *Reddû'l-Uşûli'l-hamse li-Ebi 'Ömer el-Bâhilî*, *Reddû Evâ'i li'l-edille li'l-Kâ'bî*, *Reddû Tehzîbi'l-cedel li'l-Kâ'bî*, *Reddû Va'idi'l-füssâḳ li'l-Kâ'bî* (*Kitâbü't-Tevhîd Tercümesi*, s. XXVII-XXVIII) adlı eserleri bulunmaktadır. Sonraki dönemlerde de Mu'tezile'yi eleştirmek amacıyla çalışmalar yapılmıştır. Abdülkâhir el-Bağdâdî'nin *Feḳâihu'l-Mu'tezile*, İbn Miksem el-Attâr'ın *er-Red 'ale'l-Mu'tezile*, İbn Teymiyye'nin *Beyânü telbisi'l-Cehmiyye fi te'sîsi biḳâ'ihimü'l-ke'lâmiyye* (*Tahlişü't-telbis min Kitâbi't-Te'sîs*), *Minhâcü'l-İ'tidâl fi naḳzi kelâmi ehli'r-rafi ve'l-İ'tizâl*, Zehebî'nin, İbn Teymiyye'nin adı geçen kitabının muhtasarı olan *el-Müntekâ min Minhâci'l-İ'tidâl fi naḳzi kelâmi ehli'r-rafi ve'l-İ'tizâl*, İbn Kayyim el-Cevziyye'nin *eş-Şavâ'iku'l-münezzele 'ale'l-Cehmiyye ve'l-Mu'aṭṭıla*, Yâfiî'nin *Merhemü'l-ileli'l-mu'aṭṭıla fi'r-red 'alâ e'immeti'l-Mu'tezile*, Mekki Mehmed Efendî'nin *İmân-ı Mücerredin Adem-i Nef'i Hakkındaki Mu'tezile Delillerinin Reddi* (İÜ Ktp., TY, nr. 3365) adlı eserleri bunlar arasında sayılabilir.

Hâriciler. İslâm âlimlerinin çoğunluğuna göre Hâriciler sapıklığa düşmekle birlikte küfürle itham edilemeyecek bir topluluktur. Eş'arî ve Ebû'l-Hüseyn el-Malâtî'den itibaren mezhepler tarihine ait eserlerle Ehl-i sünnet'in akaid ve kelâm kitapları Hâricî fırkalarına yönelik birçok eleştiri içermektedir (*El²* [İng.], IV, 1075-1077; ayrıca bk. HÂRICİLER). Öte yandan kaynaklarda Mu'tezile'den Dirâr b. Amr ve Bişr b. Mu'temir'e *er-Red 'ale'l-Havâric*

adlı eserler nisbet edilmekte (İbnü'n-Nedîm, s. 185, 205, 215), Şîa'dan Kâsım er-Ressî'nin *el-Kâmilü'l-münîr fî işbâti ve-lâyeti emîri'l-mü'minîn 'Alî b. Ebî Tâlib ve'r-reddi 'ale'l-Havâric* adlı eserinin dışında (nşr. Abdülvelf Yahyâ el-Hâdî, Beyrut 1423/2002) Fazl b. Şâzân'ın Yemân b. Rebâb'a karşı *Kitâbü'r-Red 'alâ Yemân b. Rebâb el-Hâricî* (Ahmed b. Ali en-Necâşî, II, 168) ve Ahmed b. Yahyâ b. Hüseyin b. Kâsım b. İbrâhim el-Alevî'nin *er-Red 'ale'l-İbâziyye* adıyla bir eser yazdığı belirtilmektedir (Abdüsselâm b. Abbas el-Vecîh, s. 203; Şîa ve Mu'tezile'den Hâricîler'e yazılan reddiyeler için bk. Kahveci, VIII/23 [2005], s. 86). Ömer Ebû Nasr'ın *el-Havâric fi'l-İslâm* (Beyrut 1949, 1956, 1970), Ebû Yâbis Muhammed es-Seyyid Muhammed'in *Da'vetû'l-Havâric* (Kahire 1982), Âmir Neccâr'ın *el-Havâric* (Beyrut 1990) ve Adnan Demircan'ın *Hâricîlerin Siyasî Faaliyetleri* (İstanbul 1996) adlı kitapları son dönemde yapılan çalışmalarından bazılarıdır.

Şîa. Ehl-i sünnet âlimlerinin milel ve nihâl türü eserleriyle akaid ve kelâm kitapları Şîa'ya karşı eleştiriler ihtiva etmektedir. Ehl-i sünnet yanında Mu'tezile âlimleri de Şîa'yı eleştirmek için müstakil reddiyeler yazmışlardır. Mu'tezile'den Ebû Bekir el-Esamm'a *Kitâbü'r-Red 'alâ Hişâm fi't-teşbîh* (İbnü'n-Nedîm, s. 214) ve Bişr b. Mu'temir'e *Kitâbü'r-Red 'alâ Hişâm b. Hakem* (a.g.e., s. 185) adlı eserler nisbet edilmektedir. Dîrâr b. Amr'ın *Kitâbü'r-Red 'ale'r-Râfıza ve'l-Haşviyye*, Bişr b. Mu'temir'in (a.g.e., a.y.) ve Ali b. Ahmed b. Tâlib el-Muaddel'in *Kitâbü'r-Red 'ale'r-Râfıza* adlı reddiyeler yazdıkları kaydedilmektedir (İbn Hacer, V, 485; ayrıca bk. Kahveci, VIII/23 [2005], s. 83). İsmâiliyye'ye karşı İbn Mâlik el-Hammâdî el-Yemânî *Keşfü esrârî'l-Bâtıniyye ve aḥbârî'l-Karâmiḥa* (nşr. M. Zâhid Kevserî, Kahire 1357), Gazzâlî *Feḍâ'ihu'l-Bâtıniyye* (nşr. I. Goldziher, Leiden 1916; nşr. Abdurrahman Bedevî, Kahire 1964) ve Muhammed b. Hasan ed-Deylemî *Beyânü mezhebi'l-Bâtıniyye* (nşr. R. Strothmann, İstanbul 1938) adıyla eserler yazmışlardır. İbn Teymiyye, Şîa ve Kaderiyye'nin kelâm görüşlerini reddetmek amacıyla *Minhâcû's-sünne*'yi kaleme almıştır (I-IV, Bulak 1321-1322; nşr. Muhammed Reşad Sâlim, Riyad 1986). Eseri Zehebî *el-Müntekâ min Minhâcî'l-i'tidâl fî nakẓi kelâmi ehli'l-i'tizâl* (nşr. Muhibbuddin el-Hatîb, Kahire 1374/1954; Riyad 1409, 1413/1993) ve Abdullah b. Muhammed Guneymân *Muḥtaşaru Minhâcî's-sünne li'bn Tey-*

miyye (I-II, Medine 1410/1990; Riyad 1415/1995) ismiyle ihtisar etmiştir. İbn Hacer el-Heytemî de *eş-Şavâ'iku'l-muḥrika 'alâ ehli'r-Rafz ve'd-dalâl ve'z-zendeḳa* adlı bir eser telif etmiştir (nşr. Abdurrahman b. Abdullah et-Türkî – Kâmil Muhammed el-Harrât, Beyrut 1417/1997).

Abdülazîz ed-Dihlevî, İsnâaşeriyye'nin itikadî görüşlerini elîştirmek için *Tuḥfe-i İsnâaşeriyye* adıyla Farsça bir eser kaleme almıştır (Leknev 1255, 1295; Pekin 1296/1879). Hindistan'da Sünnîler'le Şîiler arasında şiddetli tartışmalara yol açan bu esere karşı Şîi müelliflerinin çeşitli kitaplar yazdıkları bilinmektedir. Gulâm Muhammed b. Muhyiddin b. Ömer *Tuḥfe'yi Arapça'ya çevirmiş*, Mahmûd Şükrî el-Âûsî de *el-Minḥatü'l-ilâhiyye telḥîşu Tercemeti't-Tuḥfeti'l-İsnâaşeriyye* adıyla ihtisar etmiştir. Eseri Muhibbuddin el-Hatîb bir mukaddime ve bazı dipnotlar ilâvesiyle yayımlamıştır (Kahire 1953). Ahmed Feyzi Çorûmî'nin (ö. 1909) *Redd-i Bâtıl diye bilinen el-Feyzû'r-rabbânî fi reddi Bâtılı İrani* adlı iki cilt halindeki Türkçe eserinin iki yazma nüshası Çorum İl Halk Kütüphanesi'nde bulunmaktadır (Hasan Paşa, nr. 936, 937; 3931, 3932). Kitabın özeti olduğu anlaşılan bir nüshası Kâmil Şahin'in özel kütüphanesindedir. Sayın Dalkıran eser üzerinde bir çalışma yapmıştır (Ahmed Feyzi Çorûmî'nin *el-Feyzû'r-Rabbânî'si Işığında Osmanlı Devleti'nde Ehl-i Sünnet'in Şii Akidesine Tenkitleri*, İstanbul 2000). Çağdaş İslâm âlimlerinden Ali Âli Muhsin'in *Keşfü'l-hakâ'ik red 'alâ hâzihî naşihatü ilâ külli Şî'i* (Beyrut 1416/1995) ve Alâ' Bekir'in *'Akidetü Ehl-i'sünne ve'l-cemâ'a fi's-şahâbe ve Ehl-i'l-beyt ve'r-red 'ale's-Şi'ati'l-İsnâaşeriyye* (İskenderiye 1423/2002) adlı eserleri günümüzde kaleme alınan reddiyelerden bazılarıdır (diğer çalışmalar için bk. Fırlalı, *İmâmiyye Şiası*, tür.yer.).

Çeşitli kaynaklarda bizzat Şîi âlimleri tarafından aşırı Şîi firkalarına reddiye yazıldığına dair bilgiler bulunmakta ve Hişâm b. Hakem'in *Kitâbü'r-Red 'alâ Hişâm el-Cevâlîki ve Kitâbü'r-Red 'ale's-Şeytânî't-Tâk* adlı eserleri kaydedilmektedir (İbnü'n-Nedîm, s. 224). Ayrıca Yûnus b. Abdurrahman'a, Ali b. Mehziyâr el-Ahvâzî'ye, Sa'd b. Abdullah el-Kummî'ye, Hasan b. Said'e ve İshak b. Hasan b. Bekrân'a *er-Red 'ale'l-Gulât* (Ahmed b. Ali en-Necâşî, I, 172, 200, 403; II, 75), Ressî'ye *er-Red 'ale'r-Ravâfız min aşhâbi'l-gulûv* (İbnü'n-Nedîm, s. 244), Fâris b. Hâtim el-Kazvîni'ye *Kitâbü'r-Red 'ale'l-İsmâ'iliyye*, İbn Şâzân en-Nisâbüri'ye *Kitâbü'r-*

Red 'ale'l-Bâtıniyye ve'l-Karâmiḥa (Ahmed b. Ali en-Necâşî, II, 168) ve Zeydî İmâmı Mansûr-Billâh Kâsım el-İyânî'ye *er-Red 'ale'r-Râfıza* (Abdüsselâm b. Abbas Vecîh, s. 774) adlı kitaplar nisbet edilmektedir (bu tür reddiyelerin bir listesi için bk. Kahveci, VIII/23 [2005], s. 79-83).

Son Dönem Mezhep ve Ekolleri. Son dönemde dinî akım veya mezhep diye nitelendirilebilecek oluşumlar arasında İslâm'la ilişkisi tartışmalı olan Bahâîlik, ayrıca Vehhâbîlik ve Kâdiyânîlik bulunmaktadır. Bahâîlik, Bâbîlik hareketinin İran'da Mirza Hüseyin Ali Nûrî tarafından ortaya konan şeklidir. Bahâullah Mirza Hüseyin Ali'nin kendi kitapları dışında Abdürrezzâk el-Hüseynî'nin *el-Bâbiyyûn ve'l-Bahâ'iy-yûn fî hâzirihim ve mâzihim* (Sayda 1381/1962), Ethem Ruhi Fırlalı'nın *Babilik ve Bahailik* (Mecca 1402/1981; Ankara 1994) ve Muhsin Abdülhamîd'in *Ḥaḳîkatü'l-Bâbiyye ve'l-Bahâ'iyye* (Beyrut 1405/1985) adlı eserleri bu mezheple ilgili çalışmalardan bazılarıdır. Muhammed el-Bâkır'ın *el-Hakâ'iku'd-diniyye fi'r-red 'ale'l-'akâ'idi'l-Bahâ'iyye* (Kahire 1351), M. Zerrin Akgün'ün *İslâmiyet Bakımından Bâbilik ve Bahâilik* (Ankara 1975) ve Mustafa M. el-Hadîdî'nin *el-Kavlü'l-hak fî'l-Bâbiyye ve'l-Bahâ'iyye ve'l-Kâdiyânîyye ve'l-Mehdiyye* (Kahire 1406/1986) isimli kitapları da burada kaydedilmelidir.

İtikadî ve siyasî karakterli Selefi bir mezhep niteliği taşıyan Vehhâbîliğin kurucusu Muhammed b. Abdülvehhâb, *Kitâbü't-Tevḥîd* adlı eserinde tevhid ve şirk kavramlarına getirdiği yeni yorum, bid'at ve hurafelere karşı açtığı savaş dolayısıyla geniş yankılar uyandırmış ve eseri reddiyelere konu olmuştur. Bunlardan ilki kardeşi Süleyman'ın kaleme aldığı *eş-Şavâ'iku'l-ilâhiyye fi'r-red 'ale'l-Vehhâbiyye'*dir. Süleyman bu eserinde Muhammed b. Abdülvehhâb'ı Hâricîliğe meyletmekle, İbn Teymiyye ve İbn Kayyim'in şefaât, vesîle, kabir ziyareti vb. konulardaki düşüncelerini yanlış aktarmakla suçlamıştır (s. 30-33). Vehhâbîliğe karşı yazılmış reddiyeler arasında Ahmed b. Ali el-Basrî el-Kabbânî'nin *Faşlü'l-ḥiṭâb fî reddi dalâlati İbn 'Abdilvehhâb (İzâhu'l-meknûn*, II, 190), Ahmed b. Zeynî Dahlân'ın *ed-Dürerü's-seniyye fi'r-red 'ale'l-Vehhâbiyye* (Kahire 1991), Mâlik b. Şeyh Dâvûd'un *el-Hakâ'iku'l-İslâmiyye fi'r-red 'ale'l-mezâ'imî'l-Vehhâbiyye bi-edilleti'l-Kitâb ve's-Sünneti'n-nebeviyye* (İstanbul 1984), Dâvûd b. Süleyman el-Bağdâdî'nin *el-Minḥatü'l-vehbiyye fi reddi'l-Vehhâbiyye*

(İstanbul, ts.) ve İbrâhim Rifâî'nin *Münâzara 'ilmiyye beyne Seyyidi Ahmed b. İdris ve Vehhâbiyyeti Necd* (Kahire, ts.) adlı eserleri sayılabilir. Muhammed Hüseyin Kâşifülgitâ'nın *Naḳzu fetâvâ'l-Vehhâbiyye* (nşr. Seyyid Gıyâs Tu'me, Kum 1416/1995), Muhammed Cevâd el-Belâğî'nin *er-Red 'ale'l-Vehhâbiyye* (nşr. Muhammed Ali el-Hakîm, Kum 1416), Ca'fer es-Sübhânî'nin *Ma'a'l-Vehhâbiyyîn fî huṭûtihim ve 'aḳâ'idihim* (nşr. İbrâhim Erguvâzî, Tahran 1986) ve *el-Vehhâbiyye fî'l-mîzân* (Beyrut 1408/1988) isimli kitapları ise Şii âlimlerinin kaleme aldığı reddiyelerden bazılarıdır. Vehhâbîler'den bu reddiyelere karşı cevap olarak yazılan eserlerden ikisi Muhammed Halîl Her-râs ile (*el-Hareketü'l-Vehhâbiyye: Reddün 'alâ maḳâlin li-duktûr Muḥammed el-Bahâ fi naḳzi'l-Vehhâbiyye*, Medine 1396) Nâsir b. Abdülkerîm el-Ak'a (*İslâmiyye lâ Vehhâbiyye*, Riyad 1425/2004) aittir.

Hint alt kıtasında teşekkül eden Kâdi-yânîlik hakkında zengin bir literatür bulunmaktadır (Fıḡlâlî, *Kâdiyânîlik*, s. 203-220). Ebû'l-Hasan en-Nedvî'nin *el-Kâdi-yânî ve'l-Kâdiyânîyye* (Beyrut 1387/1967), Ebû'l-A'lâ el-Mevdûdî'nin *Mâ hiye'l-Kâdiyânîyye* (trc. Halîl Ahmed el-Hâmîdî, Küveyt 1389/1969), İhsan İlâhî Zahîr'in *Qadiyâniyat* (Lahore 1975), Muhammed İkbâl'in *Islam and Ahmadism* (Meerut, ts.; Lahore 1980) ve Hasan İsâ Abdüzzâhir'in *el-Kâdiyânîyye: Neş'etühâ ve te-tavvürühâ* (Küveyt 1980) adlı kitapları bu mezhepe yönelik reddiyelerden bazılarıdır.

Diğer Dinlere ve İnanç Sistemlerine Yönelik Reddiler. İlk kelâmcıların özellikle Allah'ın varlığı ve birliğiyle nübüvvet konularında diğer din mensuplarının görüşlerini eleştirdikleri bilinmektedir. Allah'ın varlığını ve yeniden dirilişi inkâr eden, âlemin ezeliliğini ve tabiatın bizzat fâil olduğunu ileri süren dehiyye kelâmcıların öncelikle hedefi olan inanç grubunu oluşturmuş, bu konudaki çalışmaları Mu'tezile âlimleri başlatmıştır. III. (IX.) yüzyılda Nazzâm'ın dehiyyenin ve çok tanrılı inançların reddiyle ilgili olarak ortaya koyduğu görüşler günümüze ulaşmıştır (Hayyât, s. 17-23, 40-42, 97). Mâtürîdî *Kitâbü't-Tevhîd*'inin yaklaşık dörtte birini İslâm dışı dinlere ve düşüncelere ayırmış olup burada eski Yunan düşüncesinin ulûhiyyetle ilgili bazı görüşlerini eleştirdikten başka sofistlerin, dehiyyenin, Seneviyye'nin, hristiyanların vb. din mensuplarının Allah'ın varlığı, birliği, kâinatın yaratılmışlığı konusundaki inançlarını ele almıştır (s. 51-69, 93-99, 162-163, 170-183, 216-268).

Ebû'l-Hüseyin el-Malatî ehl-i bid'atın reddi için kaleme aldığı eserinde gayri İslâmî inançların bir kısmını söz konusu etmiştir (*et-Tenbîh ve'r-red*, s. 91-95). Bâkîllânî *et-Temhîd*'inde diğer dinlere Mâtürîdî'den daha fazla yer ayırmış, burada tabiatçıları, Münecime'yi reddettikten sonra Seneviyye, Mecûsiler, hristiyanlar, Brahmanlar ve yahudilerin görüşlerini eleştirmiştir. Kâdî Abdülcebbar'a ait *el-Muğnî*'nin V. cildi genelde diğer dinlerle ilgilidir. İbn Hazm'ın *el-Faṣl* ve Şehristânî'nin *el-Milel ve'n-nihâl* adlı eserlerinde diğer dinler İslâm akidesi açısından tenkit edilmiştir.

İslâm kaynaklarında Berâhime, Berhe-miyye adlarıyla zikredilen Brahmanizm, İslâm âlimleri tarafından nübüvveti inkâr etmesi ve politeist bir tanrı inancına sahip olması yüzünden eleştirilmiştir. Tesbit edilebildiği kadarıyla Brahmanizm'e dair ilk reddiyeyi *Taşhîhu'n-nübüvve ve'r-red 'ale'l-Berâhime* ismiyle İmam Şâfiî yazmıştır (Bağdâdî, s. 363). Kâdî Abdülcebbar, Ebû Ali el-Cübbâ'nın *Naḳzü'z-Zümürüd* (*Naḳzü'z-Zümürüde*) adlı eserinde Berâhime'nin nübüvvetle ilgili felsefi itirazlarını reddettiğini bildirmekte ve bunlardan iktibaslarla bulunmaktadır (*el-Muğnî*, XV, 109). Mâtürîdî, nübüvveti inkâr edenlere temas ederken Berâhime adını kullanmamakla birlikte kelâm kitaplarında bunlara atfedilen görüşleri zikrederek cevaplandırmıştır (*Kitâbü't-Tevhîd*, s. 271-285). Bâkîllânî, Kâdî Abdülcebbar, Abdülkâhir el-Bağdâdî, İbn Hazm ve Cüveynî Berâhime'nin bilgi problemi ve nübüvvetle ilişkin görüşlerini ele almakla birlikte eserlerinde inançları hakkında tatminkâr bilgi yoktur. Brahmanizm'e ait ayrıntılı bilgiler, Bîrûnî'nin *Tahḳîku mâ li'l-Hind* adlı eseri yanında kısmen Şehristânî'de bulunmaktadır. Zerdüştiliğin İran'ın eski inanç ve gelenekleriyle karışmasından oluşan Mecûsîlik, monoteizmden düalizme ve politeizme kadar varan farklı inanç özellikleri açısından kelâmcılar tarafından eleştirilmiştir. Şehristânî Keyûmertîyye (Keyûmersiyye), Zürvâniyye, Zerâdeştîyye ve Seneviyye gibi Mecûsî ekollerinden bahsetmekte ve onlara bazı eleştiriler yöneltmektedir (*el-Milel*, II, 257-267).

Ehl-i Kitap. İslâm âlimleri kelâm kitaplarında Yahudilik ve Hristiyanlık hakkında doğrudan bilgi vermemiş, muhaliflerin ileri sürdüğü itirazlara karşı dinî akideleri ispat ederken onların bazı inançlarını eleştirmiştir. Ayrıca "er-Red ale'l-yehûd" ve "er-Red ale'n-nasârâ" başlıklı reddiyeler kaleme alınmıştır. Eleştiri noktaları ise daha

çok ulûhiyyet ve nübüvvetle ilgilidir. Yahudilik söz konusu olduğunda Hz. Muhammed'in nübüvvetinin ispatı gibi hususlar ele alınmıştır. Bâkîllânî *Temhîdül-evâ'il*-de (s. 156-164, 204-212), Kâdî Abdülcebbar *Şerhu'l-Uşûli'l-hamse*'de (s. 576-584) ve İbn Hazm *el-Faṣl*'da (I, 98-217) Yahudiliğe tenkitler yöneltmiştir. Öte yandan Ali b. Rabben et-Taberî'nin *ed-Dîn ve'd-devle*'si, İbn Cerîr et-Taberî'nin tefsiriyle *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*'ü, Bîrûnî'nin *el-Âşârü'l-bâkiye*'si Yahudilik'le ilgili eleştiriler ihtiva etmektedir. Hristiyanlığa nisbetle Yahudilik için daha az reddiye yazılmıştır. Câhiz'in *er-Red 'ale'n-nasârâ ve'l-yehûd* (nşr. Abdüsselâm Muhammed Hârûn, *Resâ'ilü'l-Câhiz* içinde, Kahire 1399/1979, III, 303-351), İbn Hazm'ın *er-Red 'alâ İbni'n-Nağrileti'l-yehûdî ve resâ'ilü uhûr li'b'n Hâzm* (nşr. İhsan Abbas, Kahire 1380/1960), Abdülhak el-İslâmî el-Mağribî'nin *el-Hüsâmü'l-memûd fi'r-red 'ale'l-yehûd* (nşr. Ömer Vefîk Dâûk, Beyrut 1422/2001), Semev'el el-Mağribî'nin *İfhamü'l-yehûd ve kaṣṣatü İslâmî's-Samuel ve rû'yâhü'n-nebî şallallâhu 'aleyhi ve sellem* (nşr. ve trc. Muhammed Abdullah Şerkâvî, Kahire 1986), İbn Kayyim el-Cevziyye'nin *Hidâyetü'l-hayârâ fi ec-vibeti'l-yehûd ve'n-nasârâ* (Kahire 1407/1987) adlı eserleri bunlardan bazılarıdır. Öte yandan Ebû Bekir el-Esam, Bişr b. Mu'temir, Ebû İsâ el-Verrâk, Muhammed b. Abdurrahman el-Basrî, Samuel el-Mağribî ve Alâeddin Ali b. Muhammed el-Bâcî'ye *er-Red 'ale'l-yehûd* adlı reddiyeler nisbet edilmiştir (İbnü'n-Nedîm, s. 185, 211, 214; *Keşfü'z-zunûn*, I, 839; *İzâhu'l-meknûn*, III, 556).

Kelâm âlimlerinin Hristiyanlığa karşı eleştirileri teslis inancı, Hz. İsâ'nın Tanrı'nın oğlu ve rab olduğu iddiası, çarmıh hadisesi, İncil'in tahrifi ve Hz. Muhammed'in nübüvvetinin Hz. İsâ tarafından müjdelenmesi gibi konular etrafında yoğunlaşmıştır. Bu konulara yönelik çalışmalar bilhassa Kur'an âyetleriyle temellendirildiği için tefsir literatürü ve kısmen hadis külliyyatı birinci derecede kaynak teşkil etmektedir. Mâtürîdî'nin *Kitâbü't-Tevhîd*'inde Hristiyanlık hakkında ayrı bölüm yoksa da tevhid bahsinde hristiyanların teslis anlayışı (s. 185), Hz. İsâ'nın rab ve Tanrı'nın oğlu olduğu inancının yanlışlığı (s. 332-340) belirtilmiştir. Mâtürîdî'nin Hristiyanlığa yönelttiği eleştiriler, Hz. İsâ'nın beşeriyeti / rubûbiyetiyle ilgili belli başlı hususları ortaya koyup mantıkî tutarlılık açısından irdeleme şeklinde olmuştur. Mâtürîdî geleceğinden Ebû'l-Yûsuf el-Pezdevî, Ebû'l-Muîn

en-Neseffî ve Nûreddin es-Sâbûnî de aynı konulara temas etmiştir. Kâdî Abdülcebâr'a ait *el-Muğnî*'nin V. cildinde Hristiyanlık hakkında oldukça geniş bir bölüm yer almakta, burada farklı hristiyan mezheplerinin teslîs ve ittihat anlayışları eleştirilmektedir. Müellif ayrıca *Şerhu'l-Uşûl-i'l-ḥamse*'sinde bu konulara kısaca temas etmiştir (s. 291-297). Bâkullânî, *el-İnşâf*'ında Allah'ın sıfatlarıyla ilgili bölümde hristiyanların hulûl anlayışının yanlışlığını belirtmekle yetinmiş (s. 192), *et-Temhîd*'in ilâhiyyât bahsinde Allah'ın cevher olduğu şeklindeki iddialarını, teslîs, ittihat ve hulûl anlayışlarını (s. 78-92), Hz. İsâ'nın çarmıha gerildiği yolundaki telakkilerini (s. 93-96) tenkit etmiştir. İbn Fûrek, Cüveynî ve Sa'deddin et-Teftâzânî de eserlerinde Hristiyanlığa benzer eleştiriler yöneltmişlerdir. İbn Hazm'ın *el-Faṣl* adlı eserinin Hristiyanlığa dair bölümleri (I, 48-65, 116-217; II, 2-69) teslîs ve tahrif konularında diğer eserlere nisbetle daha bol malzeme ihtiva etmektedir. İnciller'le diğer kitapların içerdiği çelişkileri tesbit edip ilk defa sistematik biçimde ortaya koyan âlim İbn Hazm olmuştur (geniş bilgi için bk. Thomas, s. 31-50).

Hristiyanlık'la ilgili müstakil reddiyele-
rin ilk örnekleri arasında yer alan Bısr b. Mu'temir'in *Kitâbü'r-Red 'ale'n-naşârâ*, Kahtabî'nin *er-Red 'ale'n-naşârâ* (İbnü'n-Nedîm, s. 162, 342; Sezgin, I, 387), Kâdî Abdülcebâr'ın *Reddû'n-naşârâ* (*Keşfü'z-zunûn*, I, 838) ve İbn Cezle'nin *er-Red 'ale'n-naşârâ* (*Hediyetü'l-Ârifin*, II, 220) adlı eserleri günümüze ulaşmamıştır (ayrıca bk. *Keşfü'z-zunûn*, I, 838; Aydın, s. 41-43). Abdullah b. İsmâil el-Hâşimî'nin (ö. 205/820) *Risâle ilâ 'Abdî'l-Mesîh b. İshâk el-Kindî* adlı kitabının (London 1880) zamanımıza ulaşan ilk müstakil reddiye olduğu anlaşılmaktadır. Hâşimî, Halife Me'mûn'un sarayında önemli bir âlim olan hristiyan Abdülmessîh'ten müslüman olmasını istemiş ve bu vesile ile eserinde Hristiyanlığın tutarsız yönlerine işaret etmiştir (Aydın, s. 43-44). Hristiyanlık'la ilgili pek çok konuyu ele alan ilk dönem reddiyelerinin en önemli örneği, Hristiyanlık'tan ayrılarak İslâmiyet'e giren Ali b. Rabben et-Taberî'nin *er-Red 'ale'n-naşârâ* adlı eseridir (nşr. I. A. Khalife – W. Kutsch, *Mélanges de l'université Saint Joseph*, XXXVI, Beyrut 1959, s. 114-148). Aynı müellif, Hz. Muhammed'in nübüvvetini ispat için *ed-Dîn ve'd-devle* adlı bir eser daha kaleme almıştır (nşr. Âdil Nüveyhiz, Beyrut 1393/1973). İlk döneme ait reddiyeler arasında Câhiz'in *er-Red 'ale'n-naşârâ*

ve'l-yehûd'u da önemlidir (nşr. Abdüsselâm Muhammed Hârûn, *Resâ'ilü'l-Câhiz* içinde, Kahire 1399/1979, III, 303-351).

İbn Teymiyye'nin *el-Cevâbü's-şâhih* (nşr. Ali b. Hasan b. Nâsir v.dğr., I-VI, Riyad 1414), İbn Kayyim el-Cevziyye'nin *Hi-dâyetü'l-ḥayârâ* (nşr. Ahmed Hicâzî es-Sekkâ, Kahire 1407) ve Abdullah b. Abdullah et-Tercümân'ın *Tuḥfietü'l-erib* (nşr. Ömer Vefîk ed-Dâûk, Beyrut 1408/1988) adlı eserleri İbn Hazm'ın *el-Faṣl*'ındaki bölümü aşacak nitelikte değildir. Rahmetullah el-Hindî'nin *İzhârü'l-hakk'ı* (nşr. Muhammed Ahmed Muhammed Abdülkâdir, I-IV, Riyad 1414/1994) daha sonraki çalışmaları etkilemiş önemli bir reddiyedir. Son dönemdeki reddiye yazarları içinde Kitâb-ı Mukaddes'in tahrifi konusunu en sistematik biçimde işleyen Rahmetullah eserinde önceki peygamberlere gönderilen kitapların tahrifi, nesih, teslîs, Kur'an-ı Kerim ve Hz. Muhammed'in nübüvvetiyle ilgili konuları ele almıştır.

Sadece teslîs konusunu işleyen önemli reddiyelerden biri Ebû İsâ el-Verrâk'ın *er-Red 'ale't-teslîs* adlı eseri olup kitapta Melkâifler, Ya'kûbîler ve Nestûrîler'in teslîs inancı eleştirilmiştir (s. 66-68, 72-76, 80-82, 88-90, 110-112). David Thomas bu eseri *Anti-Christian Polemic in Early Islam Abu 'Isa al-Warraq's "Against the Trinity"* içinde İngilizce tercümesiyle birlikte yayımlamıştır (Cambridge 1992). Teslîsle ilgili bir başka çalışma da Ya'kûb b. İshak el-Kindî'nin *Maḳâle fi'r-Red 'ale'n-naşârâ*'sıdır. Bu reddiye, Augustin Périer tarafından Yahyâ b. Adî'nin ona verdiği cevap ve Fransızca tercümesiyle birlikte neşredilmiştir (*Revue de l'orient chrétien*, III, 22 [Paris 1920-1921], s. 4-14).

İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî'nin *Şifâ'u'l-galîlî*'i yalnızca Kitâb-ı Mukaddes'in tahrifini konu edinmiştir. İncil yazarlarının ortaya koyduğu metinlerde hataların bulunduğunu belirten Cüveynî (s. 39-41) eserinde tahrif konusuna örnek teşkil edecek çelişkilere dikkat çekmiştir (s. 41-57). *Şifâ'u'l-galîlî*, önce Michel Allard tarafından *Textes apologétiques de Guvaini* adlı çalışma içinde Fransızca tercümesiyle birlikte yayımlanmış (Beyrut 1968, s. 38-83), daha sonra Ahmed Hicâzî es-Sekkâ aynı nüshayı esas alarak eseri ikinci defa neşretmiştir (Kahire 1399/1979). Hz. Peygamber'in nübüvvetinin önceki kutsal metinlerde müjdelendiği hususuyla ilgili eserlere İskenderiyeli bir yahudi iken sonradan müslüman olan Saîd b. Hasan el-İskenderânî'nin *Mesâlikü'n-naẓar fi nübüvveti*

büvveti seyyidi'l-beşer'i örnek verilebilir. Bu risâle I. Goldziher tarafından neşredilmiştir (Saîd b. Hasan, *Gesammelte Schriften*, III, Hildesheim 1969, s. 397-419; daha geniş bilgi için bk. Aydın, s. 77-78).

Türkçe Reddiyeler. Son dönem Osmanlı ulemâsından Harputlu Hoca İshak Efendi, *Şemsü'l-hakika* adlı eserinde (İstanbul 1278) hristiyan mezheplerinin birbirinden farklı teslîs ve ittihat anlayışları, Hz. İsâ'nın tanrı olmadığı hususu, çarmıh hadisesi ve tahrif konusu üzerinde durmuş, *Nürü'l-hudâ li-meni'stehdâ* isimli reddiyesinde (Diyarbakir 1310) Sırrı Paşa teslîs inancını ve kutsal metinlerin tahrifini ele almıştır. Mühtedi Abdülâhad Dâvûd'un *İncil ve Salîb'i* (İstanbul 1329 r./1913) özellikle tahrif meselesine ayrılmış olup ayrıca Hz. Peygamber'in nübüvvetinin müjdelenmesine temas edilmiştir. Bu ikinci konuda yazılan önemli reddiyelerden biri de İbrâhim Mütefferrika'nın *Risâle-i İslâmiyye'si* olup eserin tenkitli neşri gerçekleştirilmiştir (Halil Necatioğlu, *Matbaacı İbrâhim-i Mütefferrika ve Risâle-i İslâmiyye* içinde, Ankara 1982, s. 53-139). Aynı konuyu ele alan bir başka eser Ahmed Midhat Efendi'nin *Beşâir-i Sıdk-ı Nübüvvet-i Muhammediyye'sidir* (İstanbul 1317; diğer reddiyeler için bk. Aydın, bibl.; Hristiyanlık ve misyonerlik faaliyetleri hakkında yazılan eserler için bk. Rahmetullah el-Hindî, yayınevinin önsözü, s. X-XVI; bazı Türkçe reddiyeler için bk. *Osmanlı Müellifleri*, I, 339, 350; tebşîrat hakkında yazılan eserler için bk. Necatioğlu, s. 41-46; Ernest Renan'a karşı yazılan reddiyeler için bk. Cündioğlu, sy. 2 [1996], s. 1-94).

II. (VIII.) yüzyıldan itibaren hristiyan müelliflerin Hz. Muhammed'in sahte peygamber olduğu, Ariuşu bir rahip (Bahîra) vasıtasıyla Eski ve Yeni Ahid'i tanıdığı ve gerçek dışı (Râfîzî-heretik) bir görüş ortaya koyduğu şeklindeki iddiaları sonraki dönemlerde de sürekli tekrarlanmıştır. Teslîs anlayışının tevhid inancına aykırılığı, Hz. İsâ'nın ilâh, rab ve Tanrı'nın oğlu değil bir peygamber olduğu ve çarmıha gerilmediği gibi Kur'anî bilgilerin kendi inançlarıyla çelişmesi yüzünden hristiyan apolojetik yazarların ilk dönemlerden itibaren Kur'an'ın vahiy mahsulü ilâhî bir kelâm değil Hz. Muhammed'in vahiy dışı kaynaklardan derlediği bir metin olduğu şeklindeki ön yargılı hükümleri müsteşrikler tarafından da benimsenmiştir. Kur'an'daki kıssalar başta olmak üzere ortak olay ve konulara yahudi veya hristiyan dinî literatürünün ağırlıklı olarak kaynaklık ettiği şeklinde farklı iddialar ileri sürülmüştür.

Buna mukabil müslüman âlimler bu iddiaları reddeden birçok eser yazmışlardır. Ancak Batı'da XVIII. yüzyıldan itibaren İslâm dünyasını ilmi olarak tanımayı hedefleyen sosyal, siyasî, askerî ve kültürel alanlardaki çalışmalar din konusunda da ilmi, nisbeten ön yargısız çalışmaları teşvik etmiştir. Özellikle II. Vatikan Konsili'nden (1962-1965) sonra Hristiyanlığın Hz. Muhammed ve Kur'an'a bakışında nisbeten olumlu bir sürece girildiği gözlenmektedir (Hz. Muhammed ve Kur'an-ı Kerim'le ilgili olarak müşteşriklerin yaptığı çalışmalar ve reddiyeler için bk. KUR'AN [Kur'an ve Kitâb-ı Mukaddes; Literatür]; MUHAMMED [Literatür]; ORYANTALİZM).

Günümüzde gerek müslüman âlimler gerekse şarkiyatçılar tarafından İslâmiyet-Hristiyanlık münasebetleri ve müslümanların Hristiyanlığa yazdıkları reddiyeler üzerine bazı çalışmalar yapılmıştır. Mehmet Aydın'ın literatür niteliği taşıyan eserinden başka Muhammed Ebû Zehre'nin *Muḥâdarât fi'n-Naşrâniyye* (Kahire 1385/1966; trc. Âkif Nuri, *Hristiyanlık Üzerine Konferanslar*, İstanbul 1978), M. Abdülkâdir Hafîl'in *Beşeriyetü'l-Mesîh ve nübüvvetü Muhammed fi nuşûsi kütüb-i'l-'ahdeyn* (Riyad 1413/1993), Vezîrüd-din'in *el-Baḥsü's-şerîf fi işbâtî'n-nesh ve't-tahrîf* (Delhi 1270/1854), Yahyâ Muhammed Ali Rebî'in *el-Kütübü'l-mukaddese beyne's-şîḥḥa ve't-tahrîf* (Kahire 1415/1994) ve Şaban Kuzgun'un *Dört İncil-Farklılıkları ve Çelişkileri* (Ankara 1996) adlı kitapları zikredilebilir.

Bu konuda şarkiyatçıların gerçekleştirdiği çalışmalardan bazıları şunlardır: I. S. Allouche, *Un traité de polémique chrétienne-musulmane au IX^{em} siècle* (Hesperis 1939, s. 123-155); Thomas Michel, *A Muslim Theologian's Response to Christianity* (New York 1984); Jean-Marie Gaudeul, *Encounters & Clashes Islam and Christianity in History* (I-II, Roma 2000); David Thomas, *Anti-Christian Polemic in Early Islam: Abu'Isa al-Warrâq's "Against the Trinity"* (Cambridge 1992) ve *Early Muslim Polemic against Christianity: Abû İsâ al-Warrâq's "Against the Incarnation"* (Cambridge 2002); *The Early Christian-Muslim Dialogue, A Collection of Documents from the First Three Islamic Centuries (632-900 A.D.) Translations with Commentary* (ed. N. A. Newman, Hatfield 1993); Seppo Rissanen, *Theological Encounter of Oriental Christians with Islam during Early Abbasid Rule* (Abo 1993); *Christian Arabic Apologetics during the Ab-*

basid Period (750-1258) (ed. Samir Khalil Samir – Jørgen S. Nielsen, Leiden 1994). Müslümanlık-Hristiyanlık polemikleriyle ilgili olarak süreli yayınlarda yer alan çok sayıda makaleden bazıları şöylece sıralanabilir: Ignaz Goldziher, "Über muhammedanische Polemik gegen Ahl al-Kitâb" (ZDMG, XXXII [1878], s. 341-387); a.mlf., "Über die Eulogien der Muhammedaner" (a.g.e., I [1896], s. 97-128); Joshua Finkel, "A Risâla of Al-Jâhiz", JAOS [1927], s. 311-334; R. Caspar, "Bibliographie sur le dialogue islamo-chretien" (*Proche Orient Chretien*, XVI [Jerusalem 1966], s. 179-182); Roger Arnaldez, "Dialogue Islamo-Chretien et sensibilités religieuses" (*Islamochristiana*, III [Rome 1977], s. 107-175) (bu konuda yapılmış diğer çalışmalar için bk. HIRİSTİYANLIK [Literatür]).

BİBLİYOGRAFYA :

Hasan-ı Basrî, *Risâle fi'l-kader* (nşr. Muhammed İmâre, *Resâ'ilü'l-'adl ve't-tevhîd* içinde), Kahire 1971, I, 83-87; Ahmed b. Hanbel, *er-Red 'ale'z-zenâdika ve'l-Cehmiyye* ('Akâ'idü's-selef içinde), s. 53-103; Ebû İsâ el-Verrâk, *er-Red 'ale't-teşlîş* (nşr. D. Thomas, *Anti-Christian Polemic in Early Islam* içinde), Cambridge 1992, s. 66-68, 72-76, 80-82, 88-90, 110-112; Buhârî, *Halku ef'âli'l-'ibâd*, Beyrut 1404/1984, s. 7-46; Ibn Kuteybe, *el-İhtilâf fi'l-lafz* (nşr. M. Zâhid Kevserî), Kahire 1349; a.mlf., *Te'vîlül muḥtefîlî'l-hadîs*, Beyrut, ts., s. 15-33, 41-42; Hayyât, *el-İntişâr*, s. 17-23, 40-42, 92, 97; Eş'arî, *Maḳâlât* (Ritter), s. 155-278; Mâtürîdî, *Kitâbü'l-Tevhîd* (nşr. Bekir Topaloğlu – Muhammed Aruçi), Ankara 1423/2003, s. 51-69, 93-99, 162-163, 170-183, 185, 216-268, 271-285, 332-340; a.mlf., *Kitâbü'l-Tevhîd Ter-cümesi* (trc. Bekir Topaloğlu), Ankara 2002, tercüme edenin girişi, s. XXVII-XXVIII; Ebû'l-Hüse-yin el-Malatî, *et-Tenbîh ve'l-red* (nşr. M. Zâhid Kevserî), Bağdad-Beyrut 1388/1968, s. 35-43, 91-95; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist* (Tecdüdd), s. 86, 162, 185, 203-215, 224, 227, 230, 234, 244, 256, 342, 357-358; ayrıca bk. Fihrist, s. 132-133, 159-160; Bâkullânî, *el-İnşâf* (nşr. İmâdüddin Ahmed Haydar), Beyrut 1407/1986, s. 192; a.mlf., *et-Temhîd* (Ebû Rîde), s. 78-96, 113-117; a.mlf., a.e. (İmâdüddin), s. 156-164, 204-212; Kâdî Abdülcebbar, *el-Muḡnî*, V, 10-159; XV, 109; a.mlf., *Şerhu'l-Üşûlî'l-ḥamse*, s. 291-297, 576-584; Bağdâdî, *el-Farḥ* (Abdülhamîd), s. 114-201, 363; Ahmed b. Ali en-Necâşî, *er-Ricâl* (nşr. M. Cevâd en-Nâinî), Beyrut 1408/1988, I, 172, 200, 403; II, 75, 168; Bîrûnî, *Taḥkîku mâ li'l-Hind* (nşr. E. Sachau), Haydarâbâd 1958; İbn Hazm, *el-Faṣl*, I, 48-65, 98-217; II, 2-69; V, 57-72; İsfarayînî, *et-Tebşîr* (Hût), s. 63-95; İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî, *Şifâ'ü'l-galîl* (nşr. Ahmed Hicâzî es-Sekkâ), Kahire 1399/1979, s. 39-57; Şehristânî, *el-Milel* (nşr. Ahmed Fehmî Muhammed), Beyrut, ts. (Dârü'l-kütüb-i-İlmiyye), I, 38-72, 145; II, 257-267; Fahrreddin er-Râzî, *İ'tikâdât* (Sa'd), s. 38-45; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mizân* (nşr. Abdülfettâh Ebû Gudde), Beyrut 1423/2002, V, 485; *Keşfü'z-zunûn*, I, 838-839; Süleyman b. Abdülvehhâb en-Necdî, *eş-Şavâ'iku'l-ilâhiyye fi'r-red 'ale'l-Vehhâbiyye* (nşr. İbrâhim M. el-Batâvî), Kahire 1407/1987, s. 30-

33; Rahmetullah el-Hindî, *İzhârü'l-haḳ* (nşr. M. Ahmed M. Abdülkâdir Halîlî Melkâvî), Riyad 1414/1994, III, 736-750; IV, 1185-1198; a.mlf., *İzhârü'l-haḳ Tercümesi* (trc. Ömer Fehmî – Nüzhet Efendi), İstanbul 1304/1886, yayınevinin önsözü, s. X-XVI; Harputlu İshak Hoca, *Şemsü'l-hakika*, İstanbul 1278, s. 91-96, 122-123, 132-135; *Osmanlı Müellifleri*, I, 339, 350; Brockelmann, *GAL*, I, 197-198; *İzâhu'l-meknûn*, II, 190, 266, 285; III, 556; *Hediyetü'l-'arîfin*, II, 220; Sezgin, *GAS*, I, 387, 561; Halîlî Necatîoğlu, *Matbaacı İbrâhim-i Muteferrika ve Risâle-i İslâmiyye: Tenkidli Metin*, Ankara 1982, s. 41-46; E. Ruhi Fiğâlî, *İmâmiyye Şiâsi*, İstanbul 1984, tür.yer.; a.mlf., *Kâdiyânîlik: Ahmedîyye Mezhebi*, İzmir 1986, s. 203-220; Mehmet Aydın, *Müslümanların Hristiyanlığa Karşı Yazdığı Reddîyeler ve Tartışma Konuları*, Konya 1989, tür. yer.; D. Thomas, *Anti-Christian Polemic in Early Islam*, Cambridge 1992, s. 31-50; C. Adang, *Muslim Writers on Judaism and the Hebrew Bible: From Ibn Rabban to Ibn Hazm*, Leiden 1996; Abdüsselâm b. Abbas el-Vecîh, *A'lâmü'l-mü'ellifîne'z-Zeydiyye*, Amman 1420/1999, s. 203, 774; İlyas Çelebi, *İslâm İnanç Sisteminde Akılcılık ve Kadı Abdülcebbar*, İstanbul 2002, s. 147-177, 254; Düccane Cündioğlu, "Ernest Renan ve Reddîyeler Bağlamında İslâm-Bilim Tartışmalarına Bibliyografik Bir Katkı", *Divân: İlmî Araştırmalar*, sy. 2, İstanbul 1996, s. 1-94; Niyazi Kahveci, "Şia ve Mutezile'nin Reddiye Literatürü Üzerine Çalışma", *Dinî Araştırmalar*, VIII/23, Ankara 2005, s. 69-91; G. Levi Della Vida, *"Khâridjites"*, *El'2* (İng.), IV, 1075-1077; D. Gimaret, "Radd", a.e., VIII, 362-363.

MUSTAFA SİNANOĞLU

REDDÜ'L-ACÜZ ale's-SADR

(ردّ العجز على الصدر)

Beyit veya fıkra sonundaki kelimenin aynısının yahut benzerinin başta tekrar edilmesi anlamında terim.

Sözlükte acüz "sözün son tarafı", sadr ise "baş tarafı" demek olduğundan reddü'l-acüz ale's-sadr "sözün sonunun başta tekrar edilmesi" mânasına gelir. Bu ifadeyi çoğul sıgası ile reddü'l-a'câz ale's-sudûr şeklinde kaydedenler olduğu gibi "geriye ve öne döndürmek" anlamında tasdîr terimini kullananlar da vardır. Hatîb et-Tebrîzî ile Ebû Tâhir el-Bağdâdî bu edebî türü reddü'l-kelâm alâ sadrihî şeklinde isimlendirmişlerdir. Aslında "sözün başındaki bir kelimenin sonunda tekrar edilmesi" mânasında türün reddü's-sadr ale'l-acüz diye adlandırılması daha mantıklı gibi görünmektedir. Ancak bu sanat beytin sonundaki kafiye, fıkranın sonundaki seci kelimelerini destekleyip pekiştirmek için icra edildiğinden sondaki kelime asıl, öndeki ise onun fer'î konumundadır ve isimlendirme bu bakış açısına dayanmaktadır.

Reddü'l-acüz ale's-sadr lafza güzellik katan edebî sanatlardan (muhassinât-ı laf-